

Krajobrazi

sjećanja

na

Domovinski rat

Vjeran Pavlaković

Sveučilište u Rijeci

Izdavač:

Inicijativa mladih za ljudska prava
Eugena Kumičića 8, 10000 Zagreb
www.yihr.hr

Za izdavača:

Morana Starčević

Autor:

dr. sc. Vjeran Pavlaković

Prevoditelj:

Hrvoje Tutek

Dizajn:

Slobodna domena Zadruga za otvoreni kod i dizajn
slobodnadomena.hr

Zagreb, ožujak 2022.

Izrada ove publikacije finansijski je podržana od strane
National Endowment for Democracy (NED).

Stajališta izražena u ovoj publikaciji ne odražavaju nužno stajalište
National Endowment for Democracy (NED).

1

Uvod:

**Od kolektivnog sjećanja do
krajobraza sjećanja**

7

**Krajobrazi sjećanja:
pomirenje ili rat drugim
sredstvima?**

10

**Krajobrazi sjećanja na
Domovinski rat**

16

**Prema tipologiji spomenika
Domovinskog rata**

28

ZAKLJUČAK

Tekst *Krajobrazi sjećanja na Domovinski rat* autora Vjerana Pavlakovića nastao je kao rezultat želje Inicijative mladih za ljudska prava da produbi znanja o politici sjećanja na ratove devedesetih u Hrvatskoj, pri čemu nam je pažnja bila usmjerena ponajviše na izgradnju spomenika, te u nastojanju da stečena znanja podijeli sa zainteresiranom javnošću.

Neka od pitanja na koje ovaj foto-priručnik pokušava odgovoriti su: kako mesta sjećanja utječu na formiranje (nacionalnog) identiteta, kakva je međusobna veza spomenika i društvenog sjećanja, koji akteri sudjeluju u stvaranju kolektivnog sjećanja, stvaramo li ga zajednički te radi li se o ekskluzivnom ili inkluzivnom procesu, doprinose li spomenici tome da se ratovi ne ponavljaju, kakvi se simboli koriste pri memorijalizaciji navedenog perioda te koje poruke šalju, koji spomenici ispunjavanju kriterije učinkovite memorijalizacije.

Vjerujem da će *Krajobrazi sjećanja na Domovinski rat* pomoći boljem razumijevanju, ali i aktivnijem angažmanu u polju kreiranja sjećanja na ratove devedesetih, sjećanja koja društva ne razdvajaju i svade nego spajaju i mire.

Iskrena zahvala profesoru Pavlakoviću na suradnji i njegovom vrijednom radu na *Krajobrazima sjećanja na Domovinski rat*.

U ime Inicijative mladih za ljudska prava,

Branka Vierda,
Koordinatorica programa pravde i pomirenja

Uvod:

Od kolektivnog sjećanja do krajobraza sjećanja

- 1 Za temeljiti pregled komemoracija i politika sjećanja u Hrvatskoj, vidi: Vjeran Pavlaković i Davor Pauković, *Framing the Nation* (2019.).
- 2 Assman, Jan and Czaplicka, John. „Collective Memory and Cultural Identity.“ *New German Critique*, br. 65 (proleće-ljeto 1995.), str. 125-133.
- 3 Assman, Aleida. „Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past.“ Christian Emden and David Midgley, ur., *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German-Speaking World since 1500*. Bern: Peter Lang, 2004., str. 25.

U 2021. godini hrvatski mediji bili su zasićeni slikama i izvještajima o naizgled beskonačnom broju komemoracija, proslava i političkih govora posvećenih hrvatskom ratu za nezavisnost (1991.-1995.), odnosno Domovinskom ratu. Političari su uzduž i poprijeko putovali zemljom u posjete vojnim i policijskim jedinicama, mjestima ključnih bitaka i masovnih grobnica te raznim spomen-obilježjima posvećenim sukobu koji je doveo do uništenja socijalističke Jugoslavije i nastanka Republike Hrvatske kao nezavisne države. Komemorativne prakse vezane uz Domovinski rat – posebice one na važne spomendane kao što su godišnjica pada Vukovara (1991.) ili operacije Oluja (1995.) – uvijek su bile temeljito pokrivenе u tiskanim i elektronskim medijima te su često izazivale političke napetosti kako u zemlji tako i u susjednim postjugoslavenskim državama.¹ **(1), (2)** Prošle je godine obilježavanje ovih događaja ipak bilo od posebne važnosti budući da se radilo o tridesetoj godišnjici izbijanja rata u Hrvatskoj i, šire, ratova koji su doveli do raspada Jugoslavije. Hrvatsko društvo iskusilo je gotovo tri desetljeća memorijalizacijskih praksi vezanih uz rat i sada se nalazi na prekretnici, odmičući se od onoga što Jan Assmann naziva komunikacijskim sjećanjem, u kojem znanje o značajnim događajima iz prošlosti prenose njihovi stvarni sudionici, prema kulturnom sjećanju, koje je institucionalizirano te je rezultat strategija koje mnemonički akteri implementiraju odozgo prema dolje.² Koncept „četiri formata sjećanja“ Aleide Assmann nudi dodatne uvide u pomake u kolektivnom sjećanju koji se događaju s protokom vremena, posebice u prijelaz od „društvenog sjećanja“ do „političkog sjećanja“ koji koïncidira s mnemoničkim procesima tijekom zadnjih trideset godina. Assmann tvrdi da

individualno i društveno sjećanje prianjaju i ostaju uz ljude i njihovu utjelovljenu interakciju; političko i kulturno sjećanje, s druge strane, utemeljena su na trajnijim nositeljima simbola i materijalnim prikazima. Posljednja dva formata utemeljena su na stabilizatorima sjećanja prenosivima s generacije na generaciju te uključuju pomoću vidova obrazovanja i organiziranog sudjelovanja one koji nemaju iskustvenu povezanost s povijesnim događajem.³

(1) Vukovar (2014.)

(2) *Novi list* (19. studeni 2014.)

- 4 T. Vukovic Juros, „Things were good during Tito's times, my parents say: How young Croatian generations negotiated the socially mediated frames of the recent Yugoslav past,” u: *Memory Studies*, 13 (6), str. 932-951.
- 5 Pierre Nora, ur., *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, vol. 1 (New York: Columbia University Press, 1996.): xvii.
- 6 Jay Winter, „Sites of Memory,” u: Susannah Radstone i Bill Schwarz, ur., *Memory: Histories, Theories, Debates* (New York: Fordham University Press, 2010.): 315.

I dok su neka istraživanja hrvatskog kolektivnog sjećanja pokazala da se narativi o nedavnoj prošlosti većinom prenose putem komunikacijskog sjećanja unutar obitelji⁴, rast broja spomenika, memorijalnih muzeja i ostalih mjesta sjećanja ukazuju na potrebu da se sistematično analizira i istraži institucionalizacija sjećanjâ na Domovinski rat te njegov „krajobraz sjećanja“.

Iako kulturno i kolektivno sjećanje nekog društva ovisi o međudjelovanju kako materijalnih, tako i nematerijalnih čimbenika, od spomenika do školskih kurikulumi i kulturnih proizvoda, ova analiza fokusirana je na krajobaze sjećanja povezane sa sukobom iz 1990-ih. Smatram da pojam krajobraz sjećanja obuhvaća fizičke pojavnosti i vizualne prikaze događaja iz prošlosti u obliku spomenika i ostalih spomen-obilježja, javni prostor, memorijalne muzeje, arhitekturu, imena ulica, simbole i ostale materijalne tragove koji eksplisitno prizivaju neki povijesni period. Iako se to prvenstveno vezuje uz postojeća spomen-obilježja i mjesta sjećanja, krajobraz sjećanja izbrisanih i sa zemljom sravnjenih mjesta može također postojati u arhivima te u fotografijama, crtežima, filmovima i ostalim medijima. Premda se ova definicija može činiti preširokom, posebice u gradovima u kojima urbani okoliš funkcionira kao golemi palimpsest političkih, ideoloških, ekonomskih i kulturnih transformacija tijekom povijesti, koristim ovaj koncept kako bih analizirao ukupnost mjesta sjećanja na određenom teritoriju. Povjesničar Pierre Nora razvio je koncept mjesta sjećanja (*lieu de memoire*) u svojem radu o prisjećanju u Francuskoj inspiriranom dvjestotom godišnjicom Francuske revolucije. Definirao ga je kao objekt „materijalne ili nematerijalne prirode koji je čovjekovom voljom ili radom vremena postao simbolički važan element memorijalne baštine neke zajednice.“⁵ Jay Winter, povjesničar sjećanja na Prvi svjetski rat, u svojoj se definiciji ograničava samo na materijalna mjesta:

Mjesta sjećanja su mjesta na kojima se skupine ljudi angažiraju u javnoj aktivnosti kroz koju izražavaju neko kolektivno zajedničko znanje [...] o prošlosti na kojem je utemeljen osjećaj zajedništva i posebnosti skupine. Skupina koja odlazi na takva mjesta nasljeđuje ranija značenja koja su pridana događaju te dodaje nova. Takva aktivnost ključna je za izgled i očuvanje mjesta obilježavanja. Kad se takve grupe rasprše ili nestanu, mjesta sjećanja gube svoju prvočnu snagu i mogu u potpunosti iščeznuti.⁶

- ⁷ Vidi: Dejan Jović, *Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj* (Zagreb: Fraktura, 2017.); i Vjeran Pavlaković, „Fulfilling the Thousand-Year-Old Dream: Strategies of Symbolic Nation-building in Croatia,” u: Pål Kolstø, ur., *Strategies of Symbolic Nation-building in Southeastern Europe* (Farnham: Ashgate, 2014.): 19–50.
- ⁸ Ovaj je narativ kodificiran u Deklaraciji o Domovinskom ratu koju je 13. listopada 2000. donio Hrvatski sabor. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2000_10_102_1987.html.
- ⁹ Vidi Žanić, Mateo: „Konstrukcija poslijeratnog prostora: simbolička izgradnja Vukovara,” u: *Polemos*, 11(2), 2008: 29–50, u kojem autor koristi termin „etnokrajolik“ da bi opisao intervencije u javni prostor kako za vrijeme srpske okupacije, tako i nakon mirne reintegracije 1998. godine.
- ¹⁰ James E. Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning* (New Haven: Yale University Press, 1993.): 4.
- ¹¹ Kirk Savage, *Monument Wars: Washington, D.C., the National Mall, and the Transformation of the Memorial Landscape* (Berkeley: University of California Press, 2009.): 5.
- ¹² Na primjer, u rujnu 2018. godine lokalni župnik blagoslovio je mural trima palim hrvatskim vojnicima naslikan na zidu u Brodarici pokraj Šibenika. <https://sibenskiportal.hr/aktualno/foto-na-brodarici-blagoslovjen-mural-posvecen-trojici-branitelja/>.
- ¹³ Paul Connerton, *How Societies Remember* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989.); John R. Gillis, ur., *Commemorations: The Politics of National Identity* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994.); i David I. Kertzer, *Ritual, Politics, and Power* (New Haven: Yale University Press, 1988.).
- ¹⁴ Sergiusz Michalski, *Public Monuments: Art in Political Bondage, 1870–1997* (London: Reaktion Books, 1998); Sanford Levinson, *Written in Stone: Public Monuments in Changing Societies* (Durham, N.C.: Duke University Press, 1998); Andreas Huyssen, *Present Past: Urban Palimpsests and the Politics of Memory* (Stanford: Stanford University Press, 2003); and Derek R. Mallet, *Monumental Conflicts: Twentieth-century Wars and the Evolution of Public Memory* (London: Routledge, 2018).

Kao što Winter navodi, mesta sjećanja usko su povezana s identitetom, a utemeljujući događaji poput hrvatskog Domovinskog rata generiraju mnoštvo memorijalnih praksi čija svrha je ojačavanje hegemonijskih nacionalnih narativa i državotvornih procesa.⁷ Taj dominantni narativ prikazuje Domovinski rat isključivo kao legitimnu, obrambenu borbu hrvatske nacije protiv srpske agresije, često ignorirajući aspekte rata kao što su zločini koje su počinile hrvatske snage, kolektivnu krivnju nametnutu svim Srbima iako su tisuće ostale lojalne Zagrebu i borile se u Hrvatskoj vojsci, vojnu intervenciju u Bosni i Hercegovini, kao i činjenicu da je ovaj sukob u periodu dezintegracije jugoslavenske države imao mnoge elemente građanskog rata.⁸ Tako grad poput Vukovara raspolaže bogatom kulturnom baštinom crkava, tvornica, povijesnih građevina i arheoloških nalazišta koje sačinjavaju višedimenzionalni krajobraz sjećanja, ali uz to ima i gusti krajobraz sjećanja na Domovinski rat ispunjen spomen-objektima posvećenim opsadi grada s početka 1990-ih koji učvršćuje dominantni narativ o ratu.⁹

James Young, pišući o izradi spomen-obilježja Holokaustu, nudi korisnu definiciju takvih spomen-objekata:

Sva mesta sjećanja tretiram kao spomen-obilježja, plastiku koja se na njima nalazi kao spomenike. Spomen-obilježje može biti dan, konferencija, ili prostor, ali ne mora biti spomenik. Spomenik, s druge strane, je uvijek neka vrsta spomen-obilježja.¹⁰

U svom radu o mjestima sjećanja u Sjedinjenim Američkim Državama Kirk Savage iznosi mišljenje da u modernim sekularnim društvima spomenici nisu prava sveta mesta budući da funkcioniраju kao „čista reprezentacija“ prošlosti bez „duhovnog traga minule prisutnosti“, što je vidljivo na primjeru Lincolnovog memorijala.¹¹ Budući da je Katolička crkva blisko povezana s praksama obilježavanja Domovinskog rata, usudio bih se tvrditi da spomenici, a odnedavna čak i murali, u hrvatskom slučaju funkcioniраju kao mesta hodočašća i svetih obreda te ih pri otkrivanju blagoslivljuju svećenici.¹² Istraživači kao što su David Kertzer, Paul Connerton i John Gillis opsežno su pisali o ulozi komemoracija i ostalih političkih rituala u predmodernim i suvremenim društvima.¹³

Postoji bogata literatura koja se bavi politikom spomenika, a koju ne možemo obuhvatiti u okviru ovog teksta. Od općih pregleda¹⁴ do zanimljivih studija slučaja iz SAD-a i tamošnje

- ¹⁵ Dell Upton, *What Can and Can't Be Said: Race, Uplift, and Monument Building in the Contemporary South* (New Haven: Yale University Press, 2015.); Erika Doss, *Memorial Mania: Public Feeling in America* (Chicago: Chicago University Press, 2010.); Mitch Landrieu, *In the Shadow of Statues: A White Southerner Confronts History* (New York: Viking Press, 2018.); i Kenneth E. Foote, *Shadowed Ground: America's Landscapes of Violence and Tragedy*, prerađeno izdanje (Austin: University of Texas Press, 2003.).
- ¹⁶ Nikolai Vukov and Luca Ponchioli, *Witnesses of Stone: Monuments and Architectures of the Red Bulgaria, 1944-1989* (Mantova: Ponchioli Editori, 2011.); Viktoriya Hryaban, „Casting Post-socialist Memory: Monuments and Memorials as Instruments of Identity Politics in the Ukraine,“ u: *Etnologia Europa*, 36 (1) 2006.: 21-31; i Owen Hatherley, *Landscapes of Communism* (New York: Penguin, 2015.).
- ¹⁷ Donald Niebyl, *Spomenik Monument Database* (London: Fuel, 2018.); Gal Kirn i Robert Burghardt, „Jugoslovenski partizanski spomenici: Između revolucionarne politike i apstraktog modernizma“ u: *Jugolink* 2 (1) 2012.: 7-20; i Arna Mačkić, *Gradovi smrtnici – zaboravljeni spomenici*, prijevod Mirze Purića (Sarajevo: Udrženje Akcija, 2017.).
- ¹⁸ Cassandra Mark-Thiesen, Moritz Mihatsch i Michelle Sikes, ur., *The Politics of Historical Memory and Commemoration in Africa* (Oldenbourg: De Gruyter, 2022.); Obinna Iroanya, Salomo Ndapulamo, i Gabriella Nguluwe, „Collective Memory and Nation-Building in Africa,“ in *Africanus: Journal of Development Studies* 50 (1) 2021.; Sumit Guha, *History and Collective Memory in South Asia, 1200–2000* (Seattle: University of Washington Press, 2019.); Barry Schwartz, „Culture and collective memory: Comparative perspectives,“ u: Laura Grindstaff, Ming-Cheng M. Lo, i John R. Hall, ur., *Routledge Handbook of Cultural Sociology* (London: Routledge, 2018.): 619-628.
- ¹⁹ Michael Bernhard i Jan. Kubik, ur., *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration* (Oxford: Oxford University Press, 2014.).
- ²⁰ Astrid Erll, „Travelling Memory,“ in *Parallax*, 17 (4) 2011.: 11-12.
- baštine Američkog građanskog rata,¹⁵ postsocijalističke Europe,¹⁶ bivše Jugoslavije,¹⁷ i najrecentnijih primjera iz Afrike i Azije.¹⁸ Povrh analize samih mjesta sjećanja važno je analizirati mnemoničke aktere koji stvaraju i upotrebljavaju ta mjesta te od njih profitiraju.¹⁹ lako krajobraz sjećanja na određenoj lokaciji postoji fizički, on se i prenosi kroz raznovrsne medije te može postati transnacionalan i pretvoren, riječima Astrid Erll, u „putujuće sjećanje“²⁰ (3)

(3) Majica souvenir iz Vukovara (2021.)

- ²¹ David Rieff, *In Praise of Forgetting: Historical Memory and Its Ironies* (New Haven: Yale University Press, 2016); Lea David, *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020.); i Paul Connerton, *How Modernity Forgets* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009.).
- ²² Orli Fridman, *Memory Activism and Digital Memory Practices after Conflict: Unwanted Memories* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022., u pripremi).
- ²³ Andrew Hoskins, *Digital Memory Studies: Media Pasts in Transition* (London: Routledge, 2018.).
- ²⁴ Marita Sturken, *Tourists of History: Memory, Kitsch, and Consumerism from Oklahoma City to Ground Zero* (Durham: Duke University Press, 2007.); Richard Sharpley i Philip R. Stone, ur., *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism* (Bristol: Channel View Publications, 2009.); i Brigitte Sion, *Death Tourism: Disaster Sites as Recreational Landscape* (London: Seagull Books, 2014.).

Suočeni s naglim rastom broja istraživanja i debata o spomenicima, kao i sa stalnim stvaranjem novih mesta sjećanja, neki istraživači okrenuli su se istraživanju politike zaborava zbog protuteže sveprisutnom naglasku na sjećanje.²¹ Drugi su primijetili kako su se politike sjećanja pomakle iz fizičkih krajobraza sjećanja i postoje u virtualnoj sferi što omogućava da se aktivizam vezan uz te probleme razvija bez ograničenja koja postoje u represivnim političkim sustavima²² te nas navodi da se zapitamo hoće li to dovesti do kraja kolektivnog sjećanja kako ga trenutno shvaćamo.²³ Na kraju, spomenici i ostala mesta sjećanja postali su okosnicom „mračne“ ili „spomen-“ turističke industrije, generirajući novac koji je ponekad u bliskoj vezi s politikom sjećanja i raznim mnemoničkim poduzetnicima.²⁴

Krajobrazi sjećanja: pomirenje ili rat drugim sredstvima?

²⁵ Andrew Rigby, *Justice and Reconciliation: After the Violence* (London: Lynne Rienner Publ., 2001.): 43.

Kao što je ranije navedeno, spomenici i ostala mjesta sjećanja imaju važnu ulogu u proizvodnji kolektivnog sjećanja, no ostaje nam procijeniti imaju li krajobrazi sjećanja pozitivan ili negativan učinak na društvo, posebice na postkonfliktno društvo. Prije nego što se okrenemo podrobnijoj analizi hrvatskog krajobraza sjećanja izgrađenog u posljednja tri desetljeća, vrijedi razmisliti o potencijalu spomenika da omogući društvu da se „suoči s prošlošću“ i „nikada ne zaboravi“ (obje fraze dio su mnemoničkog okvira razvijenog nakon Holokausta). Podizanje spomen-obilježja na javnom prostoru simbolički je čin koji ima potencijal da žrtvama omogući prepoznavanje u širim razmjerima. Ovo prepoznavanje ne postoji samo između žrtve i počinitelja kao što je često slučaj u isključivo retributivnoj pravdi, već traumatične događaje iz prošlosti predstavlja društvu u cijelini u nadi da bi se time moglo spriječiti da se ponove u budućnosti. Jesu li javna spomen-obilježja „vidljiva“ ili nisu drugo je pitanje koje je potrebno podrobnije istražiti, ali općenito gledajući stvaranje novih spomen-prostora privlači znatnu pažnju javnosti i česte kontroverze. Spomenici i ostali spomen-prostori ne samo da žrtvama nude javno prepoznavanje njihove patnje, već su i mjesta sjećanja na kojima se odvijaju komemorativne prakse ili koja zamjenjuju stvarna grobna mjesta vojnika i civila koji su ubijeni izvan granica zemlje ili nikada nisu pronađeni. Cenotaf za neznanog vojnika u Londonu i mjesta koja su kasnije napravljena po istom modelu primjeri su takve vrste simboličnih grobova. Andrew Rigby opisuje „spomen-obilježja ratu kao žarišna mjesta za tugu zbog odsutnosti umrlih, kao javna mjesta uz koja se mogu vezati osobna sjećanja i to tako da privatno žalovanje postaje prožeto kolektivnim iskustvom i sjećanjem.“²⁵ Pitanje koje se ovdje javlja jest koja je vrsta kolektivnog sjećanja ili narativa stvorena, ili preciznije, dozvoljena u javnom prostoru nakon ratova kakvi su pratili raspad Jugoslavije?

Iako je povijest čovječanstva prepuna spomenika koji veličaju vojne pobjede i odaju počast zapovjednicima, masovno ubijanje koje je omogućila industrijalizacija ratovanja u kasnom 19. stoljeću (kao na primjer u Američkom građanskom ratu) i tijekom čitavog 20. stoljeća rezultiralo je demokratizacijom spomen-obilježja koja su otad posvećivana običnim vojnicima i, posebice nakon užasa Holokausta, civilnim žrtvama. Tako su se tijekom prošlog stoljeća ratni spomenici otvorili s ciljem uključivanja mnogih drugih grupa koje su često bile isključivane iz službenih narativa o sukobima. U potrazi za objedinjujućom definicijom pomirenja Louis Kriesberg nudi četiri dimenzije tog neuvhvatljivog koncepta: istina (priznavanje zločina počinjenih nad nekom skupinom), pravda (retributivna ili

- ²⁶ Louis Kriesberg, „Reconciliation: Aspects, Growth, and Sequences,“ u: *International Journal of Peace Studies*, 12 (1) 2007: 4-5.
- ²⁷ Ibid.: 7.
- ²⁸ Marc Howard Ross, *Cultural Contestation in Ethnic Conflict* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).
- ²⁹ Quentin Stevens and Karen A. Franck, *Memorials as Spaces of Engagement: Design, Use and Meaning* (London: Routledge, 2016.).

restorativna), poštovanje prema prethodno demoniziranom protivniku, te sigurnost kako bi se omogućilo onima koji su ranije bili neprijatelji da žive zajedno bez da se međusobno ugrožavaju.²⁶ Spomen-obilježja žrtvama imaju potencijal da eksplisitno upute na dva gornja elementa: na istinu te poštovanje prema nekadašnjem neprijatelju.

Ipak, rijetka su postkonfliktna društva voljna podizati spomen-obilježja bivšim neprijateljima koje se percipira kao agresore, osvajače, ili počinitelje masovnih zlodjela, posebice u slučajevima građanskih ratova ili međuetničkog nasilja kakve je iskusila bivša Jugoslavija. Kriesberg nudi ponešto idealističko rješenje kad „jedna strana možda ima više toga za što se mora iskupiti, a druga više onoga što mora oprostiti,“ iznoseći mišljenje da se

simetrija može izraziti simbolički, a u pronalasku načina da se to postigne potiče međusobno poštovanje. U periodima nakon građanskih ratova mogu se, nakon dugotrajnih pregovora, graditi spomenici i spomen-obilježja koji daju prostora objema stranama u minuloj borbi.²⁷

Nažalost, ne postoji mnogo slučajeva u kojima su sve žrtve priznate, velikim dijelom i zbog toga što uz vladine dužnosnike i institucije postoje i brojni drugi mnemonički akteri – kao što su skupine žrtava, organizacije veterana, ili dominantna religijska zajednica – koji traže da se obilježe gubici samo određenih skupina. Rezultat toga nije samo ograničena reprezentiranost u memorijalnom krajoliku, već i stvaranje jednostranog viktimizacijskog narativa čak i onda kada su u nekom sukobu civilne žrtve postojale na više strana. Marc Howard Ross u svom radu o Sjevernoj Irskoj i Kataloniji tako postavlja pitanje može li „izražavanje kroz kulturu“ (što uključuje spomenike, parade, religijske prakse, zastave, jezik i ostale simboličke prikaze) funkcionirati kao „pojačivač ili inhibitor sukoba.“²⁸ Prema njegovom mišljenju postoji potencijal, usprkos mnogim poteškoćama, da se u postkonfliktnim društвima krajobrazi sjećanja koriste za izgradnju zajednice – što je također naglašeno u priručniku Quentinu Stevensu i Karen A. Franck o tome kako pretvoriti mjesta sjećanja u „mjesta angažmana.“²⁹

Slovenska vlada naručila je podizanje „Spomenika žrtvama svih ratova“ otkrivenog 2017. godine čija je izgradnja koštala 1.2 milijuna eura i koji se sastoji od dva prazna zida.

(4) Ljubljana (2020.)

Drugim riječima, spomenik pokušava obuhvatiti sve političke i ideološke podjele u društvu bez da se i jednoj izravno obrati. (4) Grad Richmond u američkoj državi Virginiji koji nosi težak povijesni teret kao bivši centar trgovine robljem, glavni grad Konfederacije i bivši dom brojnim konfederativnim spomenicima, podigao je 2007. godine inovativni „Spomenik pomirenju“ koji posjetitelje obrazuje o nasljeđu ropstva. (5) Štoviše, replike istog spomenika podignute su u Liverpoolu u Ujedinjenom Kraljevstvu te u Beninu, što autori spomenika zovu „Trokutom pomirenja“ kako bi naglasili međunarodnu dimenziju trgovine robljem. Tekst na spomeniku glasi „Priznati i oprostiti prošlost. Prihvatići sadašnjost. Oblikovati budućnost pomirenja i pravde.“ Iako je daleko od pravog pomirbenog spomen-obilježja, spomenik u Kozarici pored Novske navodi imena poginulih vojnika i civilnih žrtava sa svih strana u Drugom svjetskom ratu, u poslijeratnom periodu i u Domovinskom ratu, no ne odlikuje ga znatan estetski senzibilitet. (6) Svaki pokušaj da se iskoristi pomirbena snaga spomen-prostora zahtijeva ipak preduvjete za otvoreni dijalog, raspravu i debatu o izgradnji (ili uklanjanju) mesta sjećanja, što nije postojalo u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća.

(5) Richmond, Virginia (2019.)

(6) Kozarica (2014.)

Krajobrazi sjećanja na Domovinski rat

- ³⁰ Heike Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* prijevod Aleksandre Kostić (Beograd: XX. vek, 2014.); i Sanja Horvatinčić, „Monument, Territory, and the Mediation of War Memory in Socialist Yugoslavia,” u: *Život umjetnosti* 96 (2015.): 34-69.
- ³¹ Vjeran Pavlaković, „Contested Histories and Monumental Pasts: Croatia’s Culture of Remembrance,” u: Daniel Brumund i Christian Pfeifer, ur., *Monuments: Changing Face of Remembrance* (Beograd: Forum ZFD, 2012.); i Gal Kirn, „A Few Critical Notes on the Destiny of the Yugoslav Modernist Partisan Memorial Sites in the Contemporary, Post-Yugoslav (Croatian) Context,” u: Nataša Ivančević, ur., *Vojin Bakić: Lightening Forms – A Retrospective* (Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013.): 273-293.
- ³² Juraj Hrženjak, ur., *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj, 1990.-2000.* (Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002.): xii.
- ³³ Prema monografiji koju je izdala udruga Hrvatski domobran, između 1990. i 2005. organizacija je podigla više od 200 spomenika i ploča diljem Hrvatske u čast ustašama i domobranima. Zvonimir Bakša, ur., *Spomen - obilježja: podignuta u čast i slavu poginulim i ubijenim pripadnicima hrvatskih oružanih snaga i civilima žrtvama II. svjetskog rata, porača i zajedničkih spomen-obilježja s poginulim u Domovinskom ratu u 1991.-1995. g.* (Zagreb: Udruga ratnih veterana Hrvatski domobran, 2006.): 71-76.

Prije nego što se pozabavimo tipologijom spomenika i ostalih mesta sjećanja na Domovinski rat, važno je da razmislimo o nasleđu opsežnog krajobraza sjećanja stvorenog u periodu nakon Drugog svjetskog rata. Za vrijeme socijalističke Jugoslavije u Hrvatskoj i ostalim republikama podignute su, povrh spomenika posvećenim raznim aspektima revolucije,³⁰ tisuće spomen-obilježja u slavu partizanskog pokreta otpora (*borci*) te onih koji komemoriraju civilne žrtve (*žrtve fašističkog terora*). Simboli monarhističke Jugoslavije ili fašističkog okupatora uklonjeni su, a uklonjeni su i ostali spomenici za koje je procijenjeno da su kontrarevolucionarni, kao na primjer spomenik banu Josipu Jelačiću na zagrebačkom glavnom trgu. Nakon što je 1991. godine izbio rat u Sloveniji, a onda i u Hrvatskoj, ovaj krajobraz sjećanja posvećen komunističkom narativu postao je ne samo kolateralna žrtva borbi, već je sistematski uništen, uklonjen, nagrđen, oštećen, ili čak prenamijenjen u nacionalizirana mjesta sjećanja.³¹

Prema statistikama koje objavljuje Savez antifašističkih boraca Hrvatske (SABH), između 1990. i 2000. uništeno je ili teško oštećeno gotovo 3000 spomenika i spomen-ploča.³² Analiza njihovih podataka ukazuje na to da su među najčešćim metama bila spomen-obilježja koja su obilježavala srpske i židovske žrtve fašizma, naglašavala ulogu Komunističke partije u pokretu otpora, sadržavala istaknutu crvenu zvijezdu ili cirilicu te naglašavala bratstvo i jedinstvo. Kako je jedan krajobraz sjećanja nasilno uništavan – rijetko s valjanim pravnim obrazloženjem i baš nikada uz otvorenu ili demokratsku raspravu – stvaran je drugi, često odmah pored ili čak na samim krhotinama odjednom negativno doživljavane socijalističke baštine. Ponekad su novi spomenici Domovinskom ratu na elegantan način uključivani u ranije partizanske spomen-prostore, kao onaj u Zatonu, sugerirajući kontinuitet antifašističkih ideja. (7) Ipak, od 1990. godine užurbanio su se gradili brojni spomenici posvećeni poraženoj strani u Drugom svjetskom ratu, no bez kritičke distance prema zločinima kolaboracionističkih režima. Ovim novostvorenim spomenicima zajednička je tendencija da prikazuju kolaboracioniste isključivo kao žrtve komunističkog terora, a ne kao vojnike poginule u savezništvu sa silama Osovine. Organizacija Hrvatski domobran podigla je stotine spomenika i spomen-ploča Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), često s problematičnim tekstovima koji pokušavaju rehabilitirati ustaški pokret i iskriviti istinu o Drugom svjetskom ratu, a ne odati počast poginulima dostojanstvenim mjestom sjećanja.³³ Neki od tih spomenika sjedinjuju vojnike poginule u Domovinskom ratu s vojnicima NDH i žrtvama komunističke represije, miješajući dva

(7) Zaton (2012.)

sukoba u pokušaju da povežu suvremenu hrvatsku državu s propalom ustaškom državom. **(8) (9)** Slične pokušaje rehabilitacije i memorijalizacije domaćih profašističkih snaga može se od 1990-ih godina pronaći u svim jugoslavenskim državama sljednicama, pri čemu u njima varira stupanj uništenja socijalističke spomeničke baštine.

(8) Belaj (2013.)

(9) Marino Selo (2014.)

- 34** „Za dom spremni“ bio je službeni pozdrav fašističke Nezavisne države Hrvatske (NDH, 1941.-1945.) koja je počinila brojne zločine protiv čovečnosti i provodila genocidne politike protiv Srba, Židova i Roma, uključujući i koncentracijske logore kao što je bio Jasenovac. Za detaljniju analizu HOS-ove ploče, vidi Katarina Damčević „Cultural texts, enemies, and taboos: autocommunicative meaning-making surrounding the 'Ready for the Homeland' Ustaša salute in Croatia,“ in *Social Semiotics*, 2021. DOI: 10.1080/10350330.2021.1883404.

(10) Jasenovac (2016.)

Kao što je to slučaj u mnogim poslijeratnim državama, prve godine podizanja spomenika koje su uslijedile nakon neovisnosti Hrvatske bile su kaotične i neregulirane, s mnoštvom službenih i neslužbenih aktera koji su se natjecali da ispune javni prostor spomenicima, spomen-pločama, i ostalim mjestima sjećanja koja su uključivala problematične simbole, provokativan jezik, i upitne estetske kvalitete. Kao što je spomenuto u uvodu, trideset godina nakon početka Domovinskog rata moguće je opaziti pomak od društvenog ili komunikacijskog sjećanja prema političkom sjećanju, ili drugim riječima institucionalizaciju praksi obilježavanja. Trenutno podizanje spomenika regulira i kontrolira Ministarstvo hrvatskih branitelja. Ipak, smjernice za sadržaj i jezik koji se koristi na spomenicima ostaju dvosmisljene i otvorene za lokalne interpretacije. 2016. godine eruptirala je kontroverza vezana uz spomen-ploču poginulim pripadnicima paravojne formacije Hrvatske obrambene snage (HOS) koja je uključivala ustaški slogan „za dom spremni“ (ZDS).³⁴ Posebno problematično bilo je mjesto na kojem je postavljena ploča, u blizini spomen-područja posvećenog koncentracijskom logoru Jasenovac, što je potaklo vladu da 8. prosinca 2016. godine formira komisiju za totalitarne simbole (službeno nazvanu Vijeće za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima). Iako je ploča pomaknuta na mjesto drugog spomenika u blizini Novske, to nije zaustavilo javnu raspravu o fašističkim simbolima koji su preuzeti i korišteni u Domovinskom ratu i njihovoј prisutnosti u javnom prostoru. (10) (11)

(11) Trokut (Novska) (2021.)

- ³⁵ Dokument Dijaloga, 28. veljače 2018., <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/Vijesti/2018/02%20velja%C4%8D%20velja%C4%8D%20De/Dokument%20dijaloga.pdf>. Vidi također: Hrvoje Cvitanović, „On Memory Politics and Memory Wars: A Critical Analysis of the Croatian Dialogue Document,“ u: *Politička misao*, 55 (4), 2018.: 109-146.
- ³⁶ Premijer Plenković često koristi ovu frazu na obilježavanjima kao što je ono u Jasenovcu u travnju 2020. godine (<https://vlada.gov.hr/vijesti/jasna-osuda-zlocina-pijetet-prema-zrtvama-njegovanje-kulture-sjećanja-i-predani-rad-na-toleranciji-u-drustvu-29288/29288>), na Golom otoku u kolovozu iste godine (<https://vlada.gov.hr/vijesti/premijer-na-golom-otoku-vazno-je-njegovati-kulturu-sjećanja-bez-istine-nema-pomirbe-niti-postovanja-prema-zrtvama/30191>), kao i u brojnim drugim prilikama.
- ³⁷ *In Memoriam Republika Hrvatska*, knjiga prva (Sarajevo: UDIK, 2017.).

Članovi komisije u finalnom su dokumentu (*Dokument dijaloga*) objavljenom 28. veljače 2018. bili podijeljeni po pitanju legalnosti i upotrebe ustaških simbola, što je podvrgnuto opsežnoj javnoj kritici da izvješće komisije nije u konačnici dovelo do nikakve specifične regulacije kontroverznih simbola. Ipak, nijedan službeni spomenik podignut nakon što je objavljen zaključak Vijeća nije sadržavao ZDS.³⁵ Zadnjih godina uvelike se razvila svijest o tome kako mjesta sjećanja imaju važnu društvenu ulogu koja nadilazi direktnе učinke važne samo mnemoničkim poduzetnicima koji ih podižu, od medija, do nevladinih organizacija i ostalih društvenih aktera. Čak i vodeći političari kao što je premijer Andrej Plenković koriste fraze koje su prethodno bile u ekskluzivnoj domeni istraživača kulture sjećanja. On sam je u brojnim prilikama obećao da će njegova vlada „njegovati kulturu sjećanja“, kao da se radi o procesu koji funkcioniра isključivo odozgo prema dolje.³⁶

Točan broj spomenika i spomen-ploča posvećenih Domovinskom ratu je nepoznat, ne samo zbog toga što ne postoji središnja baza podataka, već i zbog toga što se nova spomen-obilježja redovito podižu. 2016. godine istraživači Udruge za društvena istraživanja i komunikacije (UDIK) poslali su upitnik u 557 hrvatskih gradova, općina, i udruga veterana u kojem su zatražili informacije o lokalnim spomen-obilježjima Domovinskog rata. Rezultati su objavljeni u knjizi *In Memoriam Republika Hrvatska, knjiga prva* (2017).³⁷ Vraćeno je ukupno 337 (60%) ispunjenih upitnika, a kroz dodatno istraživanje prikupljene su informacije o spomen-obilježjima u 443 (80%) grada i općina među kojima 97 nije imalo nijedan spomenik Domovinskog rata. Lako su brojni spomenici i ostala mjesta sjećanja podignuti nakon 2016. godine kad su ovi podaci prikupljeni, informacije o spomenicima nam pomažu da razmislimo o nekim preliminarnim karakteristikama krajobraza sjećanja na Domovinski rat. Istraživači su prikupili informacije o otprilike 1200 spomenika (naspram 2000 spomenika koje su istražili u Bosni i Hercegovini). Podaci otkrivaju da je podizanje spomenika istovremeno proces koji se odvija odozdo prema gore i odozgo prema dolje. Inicijative lokalnih vlasti, ratni drugovi poginulih vojnika ili obitelji žrtava često su donosili prevagu pri odlukama o podizanju spomen-obilježja tijekom prvih poslijeratnih godina, dok su ambicioznija i državno sponzorirana spomen-obilježja podizana godinama, čak i desetljećima nakon završetka sukoba. Sličan uzorak može se primjetiti i tijekom socijalističkog perioda.

- 38** Iako i državne institucije i nevladine organizacije još uvijek obračunavaju konačan broj ratnih gubitaka, raspoloživi podaci sugeriraju da je na hrvatskoj strani bilo 8257 (60%) vojnih i 5657 (40%) civilnih žrtava, dok je na srpskoj strani poginulo njih 7204 (što uključuje i Republiku Srpsku Krajinu i Jugoslavensku narodnu armiju), zajedno s preko 1800 nestalih ili neidentificiranih osoba s obje strane. Vidi: <https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-ljutski-gubici/28976312.html>.
- 39** Dragan Grozdanić, „Zidovi srama,“ *Novosti*, 17. rujna 2021., <https://www.portalnovosti.com/zidovi-srama>.

Ne iznenadjuje podatak da su županije s najvećim brojem spomenika bile one koje su se u ratu našle na prvim linijama ili pod okupacijom: Vukovarsko-srijemska (109), Sisačko-moslavačka (100) i Osječko-baranjska (86). Županije s najmanjim brojem spomenika – Krapinsko-zagorska (11), Istarska (11), i Varaždinska (30) – nalazile su se daleko od ratnih zona, iako su vojnici iz tih krajeva dobrovoljno sudjelovali u ratu ili su mobilizirani u velikim brojevima. Najveći broj spomenika obuhvaćenih ovim istraživanjem, 924 ili preko 75%, posvećeno je isključivo vojnicima, 250 je posvećeno i vojnicima i civilima, dok je samo 38 posvećeno isključivo civilnim žrtvama. Ovaj se broj svakako promjenio u godinama otkad je provedeno ispitivanje, no teško da se puno mijenjala i prevlast vojnih spomen-obilježja.¹⁸ Najveći broj spomenika posvećen je Hrvatima (94.46%), dok 3.47% analiziranih spomenika uključuje dvije ili više etničkih grupa, 1.24% posvećeno je Srbima, 0.5% Bošnjacima, a 0.33% strancima. Izgradnja spomenika za one na „drugoj strani“ ostaje jedna od najkontroverznijih tema vezanih uz politiku sjećanja na Domovinski rat budući da je trajnost i simbolička snaga fizičkog spomen-obilježja mnogo veća od komemoracije, performansa, ili neke druge forme obilježavanja. Nekoliko spomenika hrvatskim Srbima vandalizirano je, uništeno, ili je spriječeno njihovo podizanje, a posebno osjetljiva mjesta kao što je Vukovar u osnovi su zabranila podizanje bilo kakvog spomen-obilježja koje bi sugeriralo da su u ratu ubijani i srpski civili. Ispod ćemo detaljnije raspraviti neke od specifičnosti vezane uz kontroverzne spomenike. Najnoviji trend memorijalizacije odmiče se od trodimenzionalnih statua i ostalih spomenika, preuzimajući subverzivne medije murala i grafita koji zaobilaze građevinsku regulaciju i zbrane kontroverznih simbola. **(12)** **(13)** I dok ulična umjetnost i murali nude potencijal da se angažiraju međunarodni umjetnici kako bi se u ratom poharane gradove unijela živost i pozitivne asocijacije, kao što je učinio VukovArt projekt u Vukovaru, istovremeno primjetno jača militarizacija murala, što uključuje i slavljenje ratnih zločinaca u čitavoj regiji.³⁹

(12) Crikvenica (2021.)

(13) Split (2021.)

Prema tipologiji spomenika Domovinskom ratu

40 Sandra Križić Roban, „Vrijeme spomenika. Skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata,“ u: *Radovi Instituta povijest umjetnosti* 34 (2010.): 227.

41 Isti je kipar napravio kopiju Vukovarskog križa za crkvu hrvatskih mučenika u Udbini, označavajući tako višestoljetni kontinuitet mučeništva hrvatske države koji uključuje i bitku za Vukovar.

42 Pierre Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Memoire,“ u: *Representations* 26 (1989.): 18-19.

43 *Jutarnji list*, 25. studeni 2018., <https://www.jutarnji.hr/magazini/svi-spomenici-tudmanu-podignuto-ih-je-mnogo-a-struka-se-nije-jednom-zgrazala-nad-diletantizmom-tih-djela-i-neodgovornosti-prema-javnom-prostoru-8093534>.

44 Young, *Texture of Memory*: 10.

45 Savage, *Monument Wars*: 267-277.

Članak „Vrijeme spomenika“ Sandre Križić Roban iz 2010. godine može poslužiti kao prikladna polazišna točka za analizu krajobraza sjećanja na Domovinski rat koji je izgrađivan tijekom tri desetljeća. Autorica članka navodi da najčešći tip spomen-obilježja uključuje križ ili raspelo kao i crveno-bijelu šahovnicu koja je umjetnički inkorporirana u dizajn spomenika ili ponekad jednostavno ugravirana pokraj teksta na spomen-obilježju.⁴⁰ Još jedan česti simbol koji se može naći na spomenicima je hrvatski pleter. Svi zajedno mogu se pronaći na jednom od najprepoznatljivijih spomenika posvećenih ratu, vukovarskom križu na obali Dunava podignutom 1998. godine.⁴¹ (14)

Kako bismo pristupili analizi pojedinačnih slučajeva, možemo upotrijebiti tri kategorije koje je razvio Nora u radu na svom konceptu *lieux de memoire* i promotriti materijalne, simboličke i funkcionalne karakteristike svakog spomenika.⁴² Materijalnost spomenika njegova je karakteristika koju je najlakše promotriti, od elemenata konstrukcije i estetskih kvaliteta, do njegove lokacije. Iako postoji rastući broj figurativnih spomenika (statue ili biste vojnika, ponekad i civila), većina je apstraktna ili se temelji na obliku križa, šahovnice, ili pletera. Dok su hrvatski spomenici, iako koriste različite simbole i diskurzivne stilove, dizajnom više-manje slični onima u susjednoj Srbiji, Bosni i Hercegovini, i Crnoj Gori, krajobraz sjećanja na Kosovu uključuje puno veći broj figurativnih spomenika. (15) Gotovo stotinu statua i bisti Franje Tuđmana, hrvatskog ratnog predsjednika, predstavlja iznimku od pretežno apstraktnih trendova u spomenicima Domovinskog rata, koji se ipak razlikuju po stupnju umjetničke uspjelosti.⁴³ (16) (17) (18) U raspravi o umjetnosti apstraktnih spomen-obilježja naspram figurativnih spomenika, James Young zaključuje da su „figurativni prikazi izgleda najuspješnije naturalizirali državne memorijalne poruke.“⁴⁴ Ovu borbu između dva pristupa najbolje ilustrira „antispomenički“ dizajn Maye Lin za Spomenik veteranima Vijetnamskog rata u Washingtonu koji je nakon pritiska kritičara njenog prvotnog apstraktnog koncepta umetnutog u krajolik parka National Mall morao biti modificiran dodatkom figurativnog spomenika s tri vojnika.⁴⁵ Ostale forme spomen-objekata uključuju spomen-ploče, vojna vozila transformirana u spomenike (tenkovi, traktori, čak i brodice), kapelice, muzeje, spomen-sobe, imena ulica, sportske stadione, i odnedavna murale i grafite koji funkcioniraju kao spomen-obilježja. Spomenici su najčešće locirani u centralnim javnim prostorima kao što su parkovi, ispred administrativnih zgrada, škola ili crkava, uz ceste ili na mjestima određenih događaja (bitaka, zasjeda, razmjene zarobljenika, smaknuća,

(14) Vukovar (2018.)

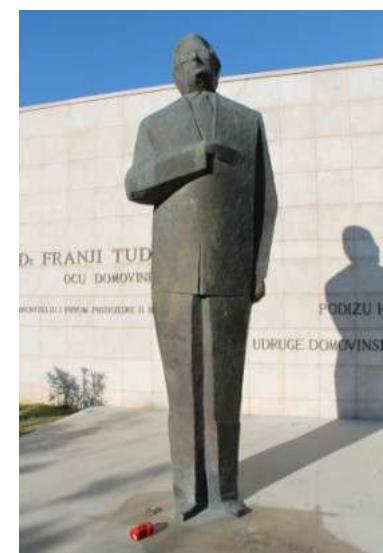
(15) Priština (2018.)

(16) Pridraga (2021.)

(17) Nova Gradiška (2021.)

(18) Kaštel (2021.)

- 46** Dunja Rihtman-Auguštin, „O konstrukciji tradicije u naše dane: Rituali, simboli i konotacije vremena.“ *Narodna umjetnost* 29 (1) 1992.: 25-42; Reana Senjković, „The Use, Interpretation and Symbolization of the National: Croatia 1990/1992.“ *Ethnologia Europaea* 25 (1) 1995.: 69-79; i Reana Senjković, „Ideologies and Iconographies: Croatia in the Second Half of the 20th Century,“ in *Collegium Antropologum* 19 (1) 1995.: 53-62.
- 47** Iako gotovo svaki hrvatski spomenik navodi trajanje Domovinskog rata od 1991.-1995., spomenici u Srbiji navode 17. kolovoz 1990. kao početak sukoba. Deklaracija o Domovinskom ratu (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2000_10_102_1987.html) koju je donio Hrvatski sabor 2000. godine navodi period od 1991.-1995. kao vrijeme trajanja sukoba, dok Zakon o hrvatskim braniteljima iz Domovinskog rata (<https://www.zakon.hr/z/973/Zakon-o-hrvatskim-braniteljima-iz-Domovinskog-rata-i-%C4%8Dlanovima-njihovih-obitelji->), revidiran 2021. godine, priznaje status branitelja onima koji su bili aktivni od 5. kolovoza 1990. do 20. lipnja 1996. I dok engleska Wikipedija, s druge strane, navodi precizne datume trajanja rata i to od 31. ožujka 1991. do 12. studenog 1995. (od Krvavog Uskrsa na Plitvičkim jezerima do Erdutskog sporazuma), hrvatska Wikipedija nudi niz mogućih datuma koji se protežu od 1990. do mirne reintegracije istočne Slavonije 1998. godine. Nogometne navijačke skupine čak kao početak rata navode nikad dovršenu utakmicu (kao i nemire koji su na njoj izazvani) održanu 5. svibnja 1990. između zagrebačkog Dinama i beogradске Crvene zvezde. Vidi: Dario Brentin, „Ambassadors of memory: 'honoring the Homeland War' in Croatian sport,“ u: Vjeran Pavlaković i Davor Pauković, ur. *Framing the Nation and Collective Identity: Political Rituals and Cultural Memory of the Twentieth-Century Traumas in Croatia* (London: Routledge, 2019.): 160-176.

mobilizacije, ili drugih sastanaka povezanih s ratom). No mnogi spomenici nalaze se na mjestima s ograničenim pristupom, kao što su groblja, privatni posjedi, unutrašnjost sakralnih kompleksa, ugrađeni su u spomen-sobe i muzeje, ili skriveni iza zidova vojnih baza i policijskih postaja.

Simboličkim karakteristikama spomenika ili mesta sjećanja ne pripadaju samo dominantni simboli koje je moguće pronaći na njihovim površinama (na primjer, crvena zvijezda koju se često može vidjeti na partizanskim spomen-obilježjima ili gore spomenuti hrvatski nacionalni simboli na spomenicima Domovinskog rata), već i tekstovi i poruke koje spomenik šalje onima koji su s njim u interakciji. Etnologinje Dunja Rihtman-Auguštin i Reana Senjković već su u ranim 1990-ima počele analizirati novi simbolički krajolik postsocijalističke Hrvatske i njihov rad ostaje temeljna literatura za dešifriranje vizualne semiotike nove države.⁴⁶ Tekstovi na spomenicima često su formulirani neutralnim birokratskim jezikom ili sadrže odlomke iz pjesama ili književnosti, ali također mogu biti pomirbeni ili provokativni, posebno ako ih prate fraze ili simboli koji potiču debate, kontroverze, ili čak proteste. Važni su i datumi koje nosi spomenik, bilo da odražavaju službeno trajanje Domovinskog rata (1991.-1995.) ili se odnose na konkretan događaj.⁴⁷ Mnogi spomenici sami nude vlastite biografske informacije (kad su podignuti, tko je potaknuo njihovu izgradnju, ime autora, tvrtku koja je izvela radove), no ostali zahtijevaju dodatno istraživanje da bi se otkrili ključni detalji o njihovoj povijesti.

Naposljeku, funkcionalnost nekog spomenika – odnosno kakve se komemoracije odvijaju u njegovoј blizini, je li posjećivan često ili samo jednom godišnje, služi li tome da bi se mobilizirala određena politička stranka ili privlači širok raspon ideoloških aktera – karakteristika je koja zahtijeva dugotrajnu analizu mesta sjećanja i nije u fokusu ovog teksta. Bez obzira na to, neki spomenici poznatiji su po mnemoničkim akterima koji ih koriste nego po samom spomeniku, ili kao u slučaju nekih civilnih žrtava među hrvatskim Srbima, ne postoje nikakvi spomenici, ali se komemorativni događaji održavaju na neformalnim mjestima.

Čak i prije no što je rat završio razni spomen-objekti podignuti su diljem Hrvatske kako bi se sačuvala lokalna sjećanja, odala počast poginulim vojnicima i oplakale civilne žrtve. Na primjer, veliki spomenik koji prikazuje hrvatske vojниke kako marširaju u bitku podignut je ispred zagrebačkog maksimirskog stadiona 1994. godine na godišnjicu

48 Neki od vojnika, čini se, nose šahovnice u stilu onih koje se mogu pronaći na zastavama Herceg-Bosne i jedinica HVO-a, dok jedan čak ima i šljem nalik onima njemačke vojske u Drugom svjetskom ratu.

49 Križić Roban, „Vrijeme spomenika“: 225-226.

50 Ibid.: 226.

51 David Kabalin, intervju s autorom, 10. ožujak 2016., Zagreb.

(19) Maksimir (Zagreb) (2012./2021.)

zloglasne utakmice između Dinama i Crvene zvezde, godinu dana prije nego što je Hrvatska vojska pokrenula opsežne vojne operacije u svrhu oslobođenja okupiranog teritorija.⁴⁸ (19) Kao što je bio slučaj i u socijalističkoj Jugoslaviji odmah nakon završetka Drugog svjetskog rata kad su partizanski spomenici i spomen-ploče iznicale bez ikakve regulacije i na inicijativu lokalnih vlasti bez jasnih smjernica, memorijalizacija Domovinskog rata nije ispočetka bila proces koji se odvija odozgo prema dolje i koji vodi država, već „grass roots“ fenomen koji su nosili vrlo raznoliki dionici – udruge veterana raznih vojnih i policijskih jedinica, obitelji žrtava, mjesni političari, lokalno svećenstvo, i druge organizacije. Ovaj procvat spomenika nastavlja se i danas, a krajobraz sjećanja prepun je svakojakih spomen-objekata koji se kreću od estetski problematičnog kiča do monumentalnih apstraktnih konstrukcija koje kao da odaju počast svojim prethodnicama iz socijalističkog modernizma. Prema Križić Roban, ova intenzivna monumentalizacija „u velikoj mjeri svjedoči o trendu zadržavanja iscrpljenog modernističkog koncepta“ što je rezultiralo podizanjem brojnih spomen-obilježja koja ne uspjevaju razviti interakciju sa svojom okolinom ili s građanima s kojima bi trebali komunicirati.⁴⁹ Ova spontana erupcija spomenika značila je da je većina izgrađena mimo javnih natječaja i bez konzultacija s povjesničarima umjetnosti ili arhitektima, što je dovelo do brojnih upitnih intervencija u javni prostor.⁵⁰ Arhitekt David Kabalin radio je na nekoliko projekata izgradnje spomenika u Hrvatskoj i čvrsto vjeruje da su „estetika i kvaliteta presudni u svakoj intervenciji u javni prostor, a posebno u slučaju spomenika zbog njihove važnosti za zajednicu i simboličkog značaja koji posjeduju.“⁵¹ Problematična nije samo kvaliteta spomen-obilježja, već i to što tekstovi koji ih prate ne slijede uvijek službeni narativ o ratu te ponekad sadržavaju netočne informacije ili ekstremistički jezik kojim se ni u kojem obliku ne teži pomirenju s nekadašnjim neprijateljima. Nadalje, u *krajobrazu sjećanja* prevladava naglasak na vojnim operacijama i viktimizaciji što ostavlja malo prostora za spomen-obilježja mirovnim inicijativama kao što je reintegracija istočne Slavonije, a koje zasluzuju da budu istaknutije u politici sjećanja ove zemlje ako se od budućih generacija očekuje da shvate važnost pregovora i dijaloga u rješavanju sukoba.

Kao što je spomenuto iznad, katolički križ i šahovnica najčešći su simboli na spomenicima Domovinskom ratu, kao što su crvena zvijezda i srp i čekić bili na većini partizanskih spomenika. U slučaju nekih od njih, kao kod spomenika u Vukovaru, čitav je spomenik u

(20) Slunj (2007.)

obliku križa. Spomenik u središnjem parku u Slunju (20) još je jedan odličan primjer ovakve upotrebe križa i šahovnice koja služi jasnom razgraničavanju trenutne etničke većine u gradu koji je u vrijeme rata bio pod okupacijom. Spomen-obilježjem vojnicima ubijenim u operaciji Maslenica (1993.) koje se nalazi u Kašiću pokraj Zadra također dominira veliki križ. (21) Budući da je većina žrtava bila iz slavonske 3. gardijske brigade „Kune“, križ je napravljen od slavonskog hrasta te postavljen na dalmatinski kamen od kojeg je sačinjen ostatak spomenika kako bi simbolizirao vezu između ove dvije regije koje se međusobno znatno razlikuju. Druga spomen-obilježja križ stilizirano inkorporiraju u plastiku spomenika, kao u slučaju oštećenog i mećima izrešetanog spomenika u Nuštru (22), velike fontane na centralnom trgu u Pakracu (23), ili drvenog spomen-obilježja koje se oslanja na lokalnu kulturnu baštinu u Ernestinovu. (24)

(21) Maslenica (Kašić) (2010.)

(22) Nuštar (2021.)

(24) Ernestinovo (2021.)

(23) Pakrac (2021.)

52 Narodne novine 79/96, 21. listopad 1996., http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1996_11_100_1963.html (pristupljeno 4. ožujka 2016.)

Ovi primjeri pokazuju da iako većina spomenika dijeli iste simbole, forma spomenika može preuzeti širok raspon oblika, veličina i materijala. Nasuprot tome, slovenski spomenici koji obilježavaju desetodnevnu borbu za neovisnost u Sloveniji često su u obliku betonskih piramida koje su se koristile kao protutenkovske barijere te označavaju borbe za kontrolu granica i zaustavljanje oklopnih jedinica Jugoslavenske narodne armije. **(25) (26)** No za obilježavanje masovnih grobnica Hrvatska ipak ima standardnu spomeničku formu. Prvi pokušaji regulacije spomen-obilježja koje je poduzela hrvatska vlada datiraju iz 1996. kad je donesen Zakon o obilježavanju mjesta masovnih grobnica žrtava iz Domovinskog rata.⁵² Na mjestima utvrđenih masovnih grobnica, tj. grobniču u kojima su nađena tijela triju ili više žrtava, država je financirala podizanje identičnog crnog obeliska s prikazom golubice koji je dizajnirao kipar Slavomir Drinković, a prvi od njih podignut je 1998. godine na mjestu masovne grobnice na Ovčari pokraj Vukovara. **(27)** U studenom 2019. godine postojao je 81 takav spomenik diljem Hrvatske, a obilježavao je mjesta 150 masovnih grobnica (grobnice u neposrednoj blizini označene su jednim obeliskom). Ovi spomenici označavaju isključivo mjesta žrtava „velikosrpske agresije.“ **(28)**

(25) Vrhnika (2021.)

(26) Kojško (2021.)

(27) Ovčara (2018.)

(28) Saborsko (2020.)

(29) Sisak (2009.)

Iako motiv križa dominira mnogim spomenicima, neki gradovi podigli su spomenike koji u svoj dizajn uključuju slobodnija umjetnička rješenja. Središnji spomenik Domovinskom ratu u Sisku, u obliku svitka s imenima 233 poginula vojnika pokraj kojeg se nalazi vječni plamen, dizajnirao je kipar Peruško Bogdanović, a podignut je 1999. godine. (29) Spomenik poginulim vojnicima u Slavonskom Brodu iz 2004. godine kombinira figurativni prikaz majke i malog djeteta s velikim obeliskom navrh kojeg je stilizirana šahovnica. (30) Spomenik Domovinskom ratu u Novoj Gradiški podignut 2006. godine kombinira nadrealističku figuru golemog palog ratnika navrh fontane na kojoj su ispisana imena vojnika ubijenih na obližnjim bojištima. (31) Ambiciozni spomenik Domovinskom ratu podignut 2007. u blizini Vrata od Pila uključivao je video prikaze mora, no tijekom godina bio je metom čestih kritika građana i skupina ratnih veterana te su ga gradske vlasti nakon godina zapuštenosti uklonile 2020. godine. (32) Godine 2011. Otočac je otkrio svoj središnji spomenik Domovinskom ratu, bijeli obelisk rastvoren stiliziranim križem čiji dizajn usprkos tome uključuje elemente koji aludiraju na apstraktne spomen-prostore socijalističkog modernizma. (33)

(30) Slavonski Brod (2021.)

(31) Nova Gradiška (2021.)

(32) Dubrovnik (2013.)

(33) Otočac (2012.)

- 53** Tijekom komemoracije u svibnju 2020. godine nekoliko je ratnih veterana nosilo majice s emblemom ZDS, što je potaklo predsjednika Zorana Milanovića da prije kraja napusti ceremoniju. *Balkan Insight*, 5. svibanj 2020., <https://balkaninsight.com/2020/05/05/croatian-presidents-reluctant-struggle-against-fascist-symbols/>.
- 54** Prema *Novom listu*, godinu dana nakon što je spomenik otkriven Vlada još uvijek nije osigurala dovoljno sredstava i dugovala je 2.5 milijuna kuna građevinskoj kompaniji koja je izgradila spomenik pa je možda i to jedan od razloga zašto je spomenik dizajniran tako da prihvaca donacije. *Novi list*, 21. lipnja 2012. „Nacionalna svetinja pretvorena u veliku nacionalnu sramotu“: 8.
- 55** <https://www.mreza-mira.net/vijesti/razno/zatajena-zrtva-gorana-alavanje/>.

(34) Okučani (2021.)

I dok mnogi gradovi i općine imaju spomenike posvećene poginulim vojnicima i civilima lokalnog podrijetla, neki gradovi podigli su spomen-prostore posvećene važnim vojnim akcijama, operacijama, i događajima. Centrom Okučana u zapadnoj Slavoniji dominira veliki spomen-prostor sačinjen od 51 kocke izrađene od fino ulaštenog reflektirajućeg materijala koje predstavljaju vojнике poginule u operaciji Bljesak (1995.). Naziv mu je Kristalne kocke vedrine, a koštao je 2.8 milijuna kuna. Osmislili su ga kipar Dalibor Stošić i dizajner Hrvoje Bilandžić te je otkriven 2018. i funkcionira kao središnji prostor na kojem se 1. svibnja svake godine obilježava godišnjica operacije Bljesak. I on je bio poprištem nekoliko skandala i provokacija koje su uključivale pozdrav ZDS i hrvatske političare.⁵³

(34) Još veći spomen-prostor posvećen operaciji Oluja (1995.) zauzima središnji trg u Kninu. Izvorni spomenik u Kninu sastojao se od brončanog hrvatskog vojnika naoružanog automatskom puškom koji pokazuje znak pobjede. **(35)** 2011. godine taj je spomenik uklonjen, a čitav trg redizajniran. Novi spomenik koji je koštao 7.9 milijuna kuna izradili su kipar Petar Dolić i arhitekt Tonko Zaninović, a podignut je u obliku slavoluka pobjede ispred kojeg je obelisk stiliziran u obliku slova „V“ čime je stvoren središnji prostor za komemorativne govore i službena polaganja vijenaca na godišnjice 5. kolovoza. **(36)** Spomenik prenosi dominantni narativ o Domovinskom ratu eksplicitnije nego ijedno drugo fizičko spomen-obilježje: u slavoluk je ugrađen video ekran koji prikazuje kratki dokumentarac o ratu, a postoji i mjesto na kojem se umetanjem novčića pale paneli koji predstavljaju svijeće.⁵⁴ **(37)** Ploče instalirane po cijelom trgu sadrže informacije o brojevima poginulih vojnika, civilnih žrtava, sabirnih logora, masovnih grobnica i ostale podatke vezane uz rat, no samo o hrvatskoj strani. U Nacionalnom parku Plitvička jezera podignut je skromni spomenik Josipu Joviću, policajcu ubijenom u događajima na takozvani „Krvavi Uskrs“, 31. ožujka 1991. godine. **(38)** Tekst na spomeniku glasi „Prvi poginuli branitelj Republike Hrvatske“ iako je prva osoba ubijena na dužnosti u hrvatskoj uniformi bio Goran Alavanja, policajac kojeg su pokraj Benkovca 23. listopada 1990. upucali krajiški pobunjenici.⁵⁵ Premda je Alavanja u registru branitelja, prvom žrtvom rata smatra se Jović budući da je Alavanja bio etnički Srbin, što je neugodna činjenica za narativ o srpskoj agresiji i hrvatskoj žrtvi koji je obilježen spomenikom pokraj Plitvičkih jezera.

Za razliku od Bosne i Hercegovine gdje su veterani sa sve tri zaraćene strane podizali spomen-obilježja poginulim vojnicima (u Brčkom se srpska, hrvatska i bošnjačka

(35) Knin (2007.)

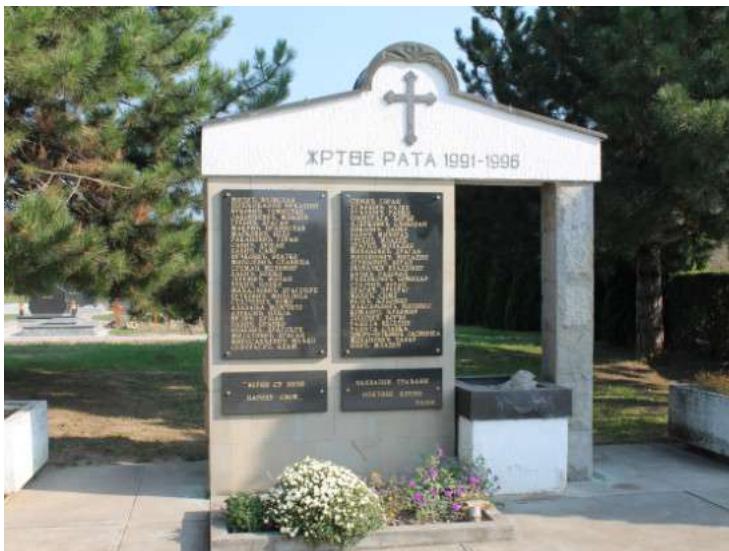
(36) Knin (2014.)

(37) Knin (2014.)

(38) Plitvice (2008.)

(39) Borovo (2018.)

(40) Borovo (2018.)

spomen-obilježja nalaze čak i međusobno relativno blizu), vojni spomenici u Hrvatskoj gotovo su isključivo posvećeni hrvatskoj strani. Na groblju u Borovu postoji spomenik s imenima poginulih srpskih vojnika (pokraj malene ploče posvećene „krajiškim junacima“ koju je postavila paravojna skupina Beli orlovi), (39) zajedno s mauzolejom vojnom zapovjedniku Vukašinu Šoškoćaninu. (40) Spomenik u malenom seoci Varivodama bio je prvo službeno spomen-obilježje srpskim civilnim žrtvama, a podignut je nakon što je izvorno spomen-obilježje, jednostavan drveni križ, vandalizirano u travnju 2010. godine. Ceremonija otkrivanja privukla je znatnu pažnju zbog prisutnosti bivšeg predsjednika IVE Josipovića, počasne garde Hrvatske vojske, i stotina ljudi, uključujući novinare i ostale političare. (41) Iako se činilo da će ovo označiti pomak prema otvaranju hrvatskog krajobraza sjećanja drugim žrtvama, broj spomenika hrvatskim Srbima ostaje minimalan. Pokušaj da se na spomenik u Golubiću kraj Knina uključi prikaz dva vojnika doveo je do prosvjeda skupina hrvatskih ratnih veteranu i prisilio postavljače spomenika da uklone popis imena i zamijene ga natpisom koji komemorira „žrtve rata.“ (42) Slične nejasne reference na „žrtve rata,“ pri čemu se valjda misli i na vojниke i na civilne žrtve, mogu se naći u općinama sa srpskom većinom kao što su Mokro Polje (Dalmacija), (43) Bobota (istočna Slavonija) (44) i Bršadin (istočna Slavonija). (45) Hrvatske udruge branitelja u nizu su prilika blokirale izgradnju novih spomenika (kao u Žirovcu pokraj Dvora) i još uvijek ne postoji nijedno zasebno spomen-obilježje posvećeno etničkim Srbima koji su služili u Hrvatskoj vojsci. Spomen-obilježja su vandalizirana u istočnoj Slavoniji, a nacionalisti su preko društvenih mreža javno pozivali na uništenje „četničkih“ spomenika, što je dovelo do napada na spomenik u Medarima (zapadna Slavonija), (46) jednostavan pravoslavni križ na kojem su samo datumi 1991.-1995. (sličan spomenik nalazi se pokraj pravoslavne crkve u Okučanima). (47) Noviji spomenici posvećeni civilnim žrtvama među hrvatskim Srbima, kao onaj u Gošiću (vidi ispod) i Uzdolu (48), navode imena i ostale informacije o zločinima koji su se dogodili. Iako su podizanje spomen-križa u selu Grubori u kolovozu 2020. godine pohodili hrvatski predsjednik Zoran Milanović, ministar hrvatskih branitelja Tomo Medved i potpredsjednik Vlade Boris Milošević, što je označavalo pozitivan pomak u hrvatskim praksama obilježavanja, brojni ratni zločini počinjeni nad srpskim civilima, kao oni u Paulinu Dvoru, Gospicu, Sisku i Vukovaru, još uvijek nisu obilježeni. Središnji spomenik Bošnjacima koji su se borili u Domovinskom ratu nalazi se ispred zagrebačke džamije, iako se u pitanje dovodi tvrdnja da je u hrvatskim vojnim jedinicama služilo 25 000 Bošnjaka, od čega je navodno 1000 izgubilo

(41) Varivode (2010.)

(42) Golubić (2012.)

(43) Mokro Polje (2016.)

(44) Bobota (2016.)

(45) Brdašin (2021.)

(46) Medare (2021.)

(47) Okučane (2021.)

(48) Uzdolje (2020.)

- 56** Filip Škiljan, *Sjećanja Bošnjaka na sudjelovanje u Domovinskom ratu u Hrvatskoj* (Zagreb: Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Grada Zagreba, 2021.).

živote.⁵⁶ **(49)** Tekst na središnjem spomeniku Domovinskog rata u Puli je i na hrvatskom i na talijanskom jeziku kao što to regulira Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina, no uvid u imena poginulih vojnika otkriva tragove demografskih promjena u Istri u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata; umjesto Talijana, možemo naći Bošnjake, Albance i ostale etničke skupine iz bivše Jugoslavije koje su doselile u tom periodu. **(50)** Upotreba jezika nacionalnih manjina također je vidljiva na spomen-ploči u Bilju u Baranji koja navodi poginule vojnike i na hrvatskom i na mađarskom. **(51)**

(49) Zagreb (2014.)

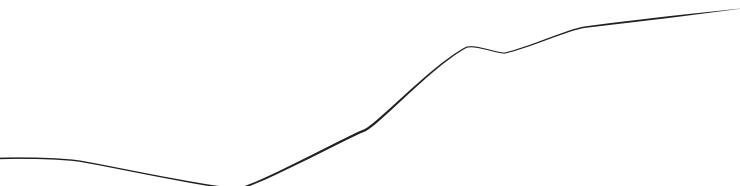
(51) Bilje (2021.)

(50) Pula (2017.)

ZAKLJUČAK

Neka od ključnih pitanja s kojima se suočava hrvatsko društvo razvijajući se nakon trideset godina politike sjećanja na Domovinski rat uključuju i ona o najboljim praksama memorijalizacije traumatične prošlosti i mogućnostima njihovog uključivanja u krajobraz sjećanja. Čak i samo prepoznavanje tih najboljih praksi predstavlja izazov, budući da bi povjesničari umjetnosti, arhitekti, sociolozi, psiholozi, aktivisti, organizacije žrtava i brojne druge interesne skupine i akademske discipline zasigurno ponudile vrlo raznolike odgovore. Postoji također i opasnost od nametanja međunarodnog ili univerzalnog modela u specifičnim uvjetima neke zemlje ili regije, iako su iskustva iz drugih postkonfliktnih konteksta ključna za razumijevanje vlastitog pristupa u suočavanju s prošlošću. Hrvatske memorijalizacijske prakse dosad su se nažalost odvijale s malo ili bez ikakve javne rasprave o tome koji će se spomen-objekti graditi u lokalnim zajednicama što je dovelo do stvaranja mjesta sjećanja koje ne potiču raspravu već nameću hegemonijski nacionalistički narativ koji odražava ideološki profil političke klase koja je na vlasti otkad je rat završio. Stvaranje dostupne internetske baze podataka i interaktivne digitalne karte koja može služiti kao istraživački alat omogućilo bi istraživačima i drugim društvenim akterima u Hrvatskoj da dobiju bolji uvid u postojeći krajobraz sjećanja i asistiraju u planiranju budućih spomen-projekata. Potrebno je još mnogo istraživanja da bi se analiziralo kako lokalne zajednice percipiraju postojeća mjesta sjećanja i utvrdilo kako spomenici doprinose stvaranju (lokalnih, regionalnih i nacionalnih) narativa o Domovinskom ratu te da bi se stvorio sveobuhvatni direktorij spomen-objekata i pratećih podataka o svakome od njih.

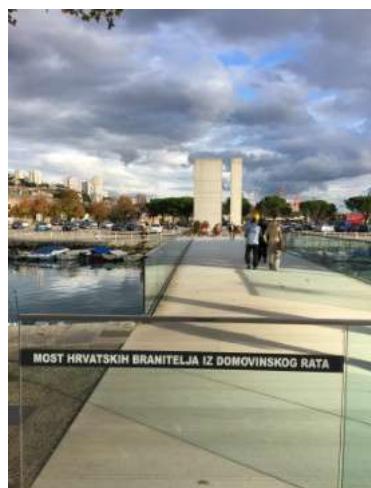
U pristupu pitanju o najboljim praksama memorijalizacije sukoba, kao povjesničar komparativnog kolektivnog sjećanja vjerujem da učinkoviti spomenici i mjesta sjećanja imaju sljedeće karakteristike: sadrže poruke i tekstove koji stvaraju empatiju kod posjetitelja; posjeduju estetske kvalitete koje proizlaze iz suvremenih umjetničkih trendova; njihovi arhitektonski aspekti uključuju spomen-obilježje u prirodni ili urbani krajolik; posjeduju funkcionalnost koja potiče otvorenu raspravu i razmišljanje o prošlosti. Posljednja karakteristika ovisi naravno o političkom i društvenom okolišu mjesta sjećanja, a estetske kvalitete izrazito su subjektivne, no sveukupno se učinkovitim spomenicima mogu nazvati oni koji mogu doprinijeti poboljšanju kvalitete javnog prostora i rezultat su zajedničkog rada raznolikih dionika (lokalnih, nacionalnih i po mogućnosti internacionalnih) na stvaranju prikladnog prikaza prošlosti. Ne postoji također ni precizna

- 57** Izvorni naziv spomenika bio je samo Most hrvatskih branitelja, no iduće godine dodana je fraza „iz Domovinskog rata.“
- 58** Spomenik je kasnije modificiran dodatkom uspravne spomen-ploče koja je zamjenila izvornu.

(52) Hrvatska Kostajnica (2020.)

(53) Rijeka (2015.)

mjera vremenske distance od traumatičnih događaja i različite zajednice zahtijevaju različite pristupe poticanju pomirenja, usmjeravanju na solidarnost, ili stvaranju javnih prostora koji izazivaju kontinuirano kritičko sagledavanje prošlosti.

Iako postoje doslovce stotine primjera među kojima možemo birati, postoje tri spomenika koja po mom mišljenju ispunjavaju kriterije učinkovite memorijalizacije, bez obzira na to što je jedan od njih razotkrio neke od izazova koji postoje pri implementaciji najboljih praksi izvana. Jedno od najsnažnijih mesta sjećanja spomenik je ratnom fotografu Gordunu Ledereru podignut na brdu Čukur iznad Hrvatske Kostajnice gdje ga je 1991. usmratio snajper. Spomen-mjesto uz dodatak staze i Ledererovih citata sadrži veliku fotografsku leću razbijenu metkom koja gleda na idilični krajolik i spori tok rijeke Une na granici s Bosnom i Hercegovinom. **(52)** Spomenik pod nazivom „Slomljeni pejzaž“ dizajnirao je Petar Barišić, a 2015. godine podigao ga je arhitektonski ured NFO. Drugo je mjesto sjećanja koje učinkovito kombinira materijalne, simboličke i funkcionalne karakteristike Most hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata podignut u Rijeci 2001. godine.⁵⁷ Spomenik služi kao pješački most koji povezuje Korzo, glavnu gradsku promenadu, s Deltom, velikim platoom između Mrtvog kanala i rijeke Rječine otkud su mobilizirani vojnici odlazili i kamo su se vraćali s bojišnica u ostatku zemlje. **(53)** Arhitektonski ured koji je izveo spomen-most, 3LHD, dobio je za svoj dizajn velike javne pohvale, iako neke skupine ratnih veterana nisu bile zadovoljne apstraktnim dizajnom i nedostatkom detalja o ratu. Godine 2019. riječke braniteljske udruge s uspjehom su zatražile od gradskih vlasti da se spomeniku doda kameni obelisk s imenima 206 poginulih vojnika, što je dovelo i do uklanjanja ploče s informacijama o simbolici građevine na hrvatskom i engleskom jeziku. **(54)** Most služi i kao praktična ruta preko Mrtvog kanala i kao prostor za komemoraciju pri raznim praksama obilježavanja kroz godinu. Posljednje mjesto sjećanja spomenik je hrvatskim Srbima ubijenim nakon operacije Oluja u selu Gošić. Osmislio ga je arhitekt David Kabalin, a otkriveno je 2013. godine te je zamišljeno kao mjesto okupljanja ispod drveta u središtu sela. **(55)** Usprkos tome što se oslanjao na mnoštvo najboljih praksi, zagrebački arhitekt zaboravio je uzeti u obzir ponašanje lokalnih domaćih životinja koje su obavljale nuždu po spomen-ploči spomenika budući da se nalazila na tlu.⁵⁸ Usprkos tome, činjenica da se u Hrvatskoj grade arhitektonski sofisticirana mjesta sjećanja posvećena žrtvama „suprotne strane“ koja je godinama bila osramoćena kolektivnom krivnjom i proglašena nevrijednom sjećanja važan je korak u stvaranju pluralističkog krajobraza sjećanja.

Ako pogledamo u budućnost, trideseta obljetnica ubojstva dvanaestogodišnjakinje Aleksandre Zec i njenih roditelja u Zagrebu 1991. godine otvorila je pitanje kako hrvatsko društvo može odati počast pojedincima koji su izgubili svoje živote u Domovinskom ratu te istovremeno prihvatići da su u ime izgradnje nacije počinjeni neprihvatljivi zločini. Preostaje i pitanje hoće li memorijalizacija obitelji Zec uključivati klasični spomenik ili javni prostor, ili možda neko inovativnije mjesto sjećanja kao što je centar za mir, no uspješna rješenja za ovo i ostala mesta bit će ona koja uključuju širok spektar društvenih aktera u dijalogu, u potrazi za izgradnjom tolerantnog društva koje je u stanju učiti iz prošlosti umjesto da u njoj bude vječno zarobljeno.

(54) Rijeka (2019.)

(55) Gošić (2013.)

Vjeran Pavlaković je izvanredni profesor na Odsjeku za kulturne studije, Sveučilište u Rijeci. Doktorirao je na Sveučilištu Washington te objavljuje članke na teme kulturnog sjećanja, tranzicijske pravde u bivšoj Jugoslaviji i Španjolskog građanskog rata. Suuredio je zbornik *Framing the Nation and Collective Identity in Croatia* (Routledge, 2019.), a među njegovim recentnim publikacijama su i „The Legacy of War and Nation-Building in Croatia since 1990,“ (u: *Balkan Legacies: The Long Shadow of Conflict and Ideological Experiment in Southeastern Europe*, Purdue UP, 2021.) te „Memory Politics in the Former Yugoslavia“ (u: *Yearbook of the Institute of East-Central Europe*, 2020.). Bio je glavni istraživač na projektu *Memoryscapes*, ostvarenom u sklopu projekta Rijeka – Europska prijestolnica kulture 2020. godine, te suosnivač Ljetne škole tranzicijske pravde i politike sjećanja na Cresu. Trenutno se bavi istraživanjem transnacionalne muralizacije konflikta te povješću dalmatinskih imigranata na jugozapadu Sjedinjenih Američkih Država.

